

УДК 341.231.14

ТКАЧУК Н.І., кандидат юридичних наук, головний спеціаліст
Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення
Служби безпеки України

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ, СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

***Анотація.** Стаття присвячена з'ясуванню змісту термінів “інформаційні права”, “інформаційні свободи”, “інформаційні права і свободи людини”, “інформаційні права і свободи громадянина” та визначенню їх співвідношення.*

***Ключові слова:** інформація, інформаційні права, інформаційні свободи, інформаційні права і свободи людини, інформаційні права і свободи громадянина.*

***Summary.** The article is devoted to the clarification of the content of terms “information rights”, “information freedoms”, “information rights and freedoms of the person”, “information rights and freedoms of a citizen” and the definition of their relationship.*

***Keywords:** information, information rights, information freedoms, information rights and freedoms of the person, information rights and freedoms of a citizen.*

***Аннотация.** Статья посвящена выяснению содержания терминов “информационные права”, “информационные свободы”, “информационные права и свободы человека”, “информационные права и свободы гражданина” и определению их соотношения.*

***Ключевые слова:** информация, информационные права, информационные свободы, информационные права и свободы человека, информационные права и свободы гражданина.*

Постановка проблеми. Основою інформаційного суспільства є інформаційні і комунікаційні технології, які зумовлюють розвиток інформаційних відносин, які, у свою чергу, опосередковують та забезпечують взаємозв'язок інших суспільних відносин. Права і свободи людини й громадянина, що реалізуються у сфері інформаційних відносин, безпосередньо пов'язані зі становленням демократичного суспільства, адже гарантії прав і свобод людини щодо інформаційної сфери належать до найважливіших засад формування правової держави, адже вони інтегровані до дієвого механізму державного управління в демократичному суспільстві.

Реалізація основоположних прав і свобод громадян в інформаційній сфері займає особливе місце в системі національних інтересів України, ґрунтуючись на принципах свободи інформації і права – усе, що не заборонене законом, дозволене. Ці принципи закріплені в основних міжнародно-правових документах, Конституції України й ряді інших законів. Відтак важливого значення набуває усвідомлення змісту таких дефініцій, як інформаційні права і свободи людини і громадянина.

Результати аналізу наукових публікацій. Досліджуючи проблематику інформаційних правовідносин, вітчизняні та зарубіжні науковці неодноразово зверталися у своїх працях до питань з'ясування змісту та ознак поняття “право на інформацію”, “інформаційні права людини” тощо. Зазначених і суміжних питань торкаються наукові доробки І. Арістової, О. Баранова, І. Бачило, К. Белякова, В. Брижка, В. Бутузова, В. Гавловського, О. Гаврилова, Ю. Гелич, К. Калюжного, Р. Калюжного, Б. Кормича, Т. Костецької, О. Кохановської, В. Ліпкана, А. Марущака, О. Олійника, Є. Петрова, А. Тадєєва та інших.

Водночас, незважаючи на те, що проблематиці інформаційних прав і свобод людини і громадянина в юридичній науці присвячено достатньо уваги, необхідно зауважити, що внаслідок плюралістичності наукових підходів питання ґрунтовного аналізу відповідних дефініцій та визначення їх співвідношення в сучасних умовах залишається відкритим та не втрачає своєї актуальності.

Метою статті є з'ясування змісту термінів “інформаційні права”, “інформаційні свободи”, “інформаційні права і свободи людини”, “інформаційні права і свободи громадянина” та визначити їх співвідношення.

Виклад основного матеріалу. Як справедливо зазначають О. Данильян та О. Дзьобань, утворення нового типу суспільства – інформаційного, спричинило виділення особливого виду свободи людини – інформаційної свободи і особливого класу прав – інформаційних. На думку дослідників, виняткову роль в інформаційній свободі відіграють інформаційні права людини, адже “встановлюючи взаємозалежність належної й можливої поведінки, єдність і рівність взаємних прав та обов'язків, право, окреслюючи межі свободи, виступає як позитивне буття свободи, яке виключає самоуправство, свавілля, пригнічення особистості”. Тобто, право розглядається як засіб, який за допомогою спеціальних правових методів дозволяє реалізувати інформаційну свободу людини, надаючи людині низку можливостей, скориставшись якими, вона зможе реалізувати притаманну їй інформаційну свободу [1, с. 6-7]. Погоджуючись з обґрунтованістю такого підходу, зауважимо, однак, що він не розкриває змісту усталеної юридичної конструкції “права і свободи”, яка передбачає однопорядковість відповідних дефініцій. Тож передусім зупинимось детальніше на змісті понять “інформаційні права” та “інформаційні свободи”.

Традиційно вважається, що за своєю юридичною природою й системою гарантій права й свободи ідентичні, адже вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різних сферах. Водночас, на доктринальному рівні вирізняють певну специфіку та відмінності прав і свобод: так, права припускають наявність можливостей і механізму щодо їхньої реалізації, тоді як свободи – тільки відсутність обмежень. Крім того, свобода дає особистості автономію – це, наприклад, стосується питань вибору релігії або відмови від неї, пересування, вибору місця проживання. Право натомість перебуває у певних рамках, що обумовлене його природою.

Таким чином, термін “свобода” покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору поведінки на власний розсуд і під власну відповідальність, не окреслюючи конкретного його результату: “кожний має право на свободу світогляду й віросповідання” (ст. 35 Конституції України) або “кожному гарантується право на свободу думки й слова” (ст. 34 Конституції України). Натомість термін “право” визначає конкретні дії людини (наприклад, право обирати та бути вибраним) і застосовується тоді, коли йдеться про конкретні можливості поведінки (право на працю, на відпочинок, на освіту, на соціальний захист тощо) [2, с. 31]. Однак лінію розмежування між правами й свободами насправді провести важко, особливо коли мова йде про формулювання на кшталт “кожен має право на свободу”, то ж відмінність у термінології є скоріше даниною традиціям, що склалися ще у XVIII-XIX століттях [3, с. 18-23; 4, с. 154; 5, с. 260].

Отже, інформаційне право можемо визначити як невід'ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері з використанням визначеного законом механізму. Інформаційну свободу при цьому можемо визначити як невід'ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері за відсутності законодавчих обмежень. Таким чином, конструкція “інформаційні права і свободи” має

право на існування та використання у науковому дискурсі, то ж тут і далі, згадуючи права, маємо на увазі права і свободи.

Наступним важливим питанням є з'ясування взаємозв'язку і співвідношення понять “інформаційні права і свободи людини” та “інформаційні права і свободи громадянина”.

Ці дві категорії – “права і свободи людини” та “права і свободи громадянина” звичайно згадуються у єдиному контексті, позначаючи можливості фізичної особи, проте їх зміст не є тотожним. Права людини виникають із природнього права, а права громадянина – з позитивного, хоча й ті й інші носять невід'ємний характер. Тож розглянемо основні визначення категорій “людина”, “особа” та “громадянин”.

Людина – це біологічна категорія, що визначає належність живої істоти до людського роду за певними анатомічними особливостями та фізіологічними функціями.

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються. З виникненням держави та владної сфери відносин соціальна категорія “особа” набирає політичного змісту і перетворюється у категорію “громадянин”.

Громадянин – це особа, яка належить до постійного населення певної держави, має нормативно закріплений статус, користується захистом держави як у межах її території, так і поза нею. Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин [6, с. 56].

Таким чином, права людини є вихідними, вони властиві всім людям від народження незалежно від того, є вони громадянами держави, у якій живуть, а права громадянина містять у собі ті права, які закріплюються за особою тільки в силу її приналежності до держави (громадянство). Отже, кожен громадянин тієї чи іншої держави має весь комплекс прав, що належать до загальноновизнаних прав людини, а також наділений усіма правами громадянина, що визнаються в даній державі.

Права громадянина зазвичай припускають можливість участі в державних справах, у виборах вищих і місцевих органів державної влади, допуску у своїй країні до державної служби. Права людини визначені її соціальною природою й здобуваються нею у силу факту народження, права ж громадянина обумовлені фактом їх закріплення в Конституції й надані тільки громадянам України (щодо громадянства Української держави).

Отже, права і свободи людини і громадянина – це правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів [7]. При цьому права людини є природними можливостями індивіда, що забезпечують необхідні умови його життя, людську гідність та свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя, а права громадянина – сукупністю можливостей, закріплених у нормативно-правових актах, що визначають міру свободи суб'єкта, який має постійний політико-правовий зв'язок з певною державою [6, с. 58].

Класифікація прав і свобод і обов'язків людини і громадянина може проводитися залежно від різних критеріїв, зокрема, їх поділяють: за предметом – на політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), екологічні, інформаційні тощо; за суб'єктами – це індивідуальні та колективні права; права і свободи громадян України та права і свободи іноземців і осіб без громадянства; за походженням – природні та позитивні (похідні); за віковою приналежністю – права дитини, права молоді; права людей похилого віку; за статевою приналежністю – права жінки тощо.

З точки зору правового значення права і свободи людини є вищим критерієм оцінки діяльності держави [2, с. 31].

Під основними правами людини слід розуміти права, що містяться не лише у Конституції держави, але й у міжнародно-правових документах із прав людини, зокрема в Біллію про права людини США, а також у Європейській Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року, Європейської соціальної Хартії 1961 року тощо. Основоположні права й свободи є основою правового статусу індивіда, на якій можливе виникнення інших прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини [8, с. 133-136].

У науці прийнято ділити права й свободи людини на три покоління (первісно це запропонував французький правознавець Карел Васак), відносячи до прав і свобод першого покоління цивільні й політичні права (*liberte*), до другого – соціально-економічні (*egalite*), а до третього – права колективні або солідарні (*fraternite*).

Серед прав і свобод людини першого покоління знайшли місце право на життя, свободу та безпеку особи, право на свободу думки, совісті та віросповідання, рівність перед законом та інші права, які стосуються управління державою. До другого покоління прав відносять соціальні, економічні та культурні права людини. Розвитком перших двох поколінь обумовлено визнання колективних чи солідарних прав як третього покоління прав [9, с. 58-59], адже згідно з теорією поколінь прав людини формування кожного наступного покоління прав людини відбувалося внаслідок економічних, соціальних, політичних змін у суспільстві та виникнення нових ідей і концепцій, які відображалися в правосвідомості.

У науці теорії держави та права також існують дві точки зору щодо четвертого покоління прав людини – на думку одних науковців, це група прав, пов’язаних з генетичними експериментами, клонуванням та іншими біологічними розробками, тоді як на думку інших – це група прав, що складається з права на інформацію та інших прав, пов’язаних з інформаційними технологіями [10, с. 37]. Деякі вчені, які розглядають інформаційні права як права четвертого покоління, при цьому відносять їх до так званих “прав солідарності” [11, с. 12].

В. Бесчастний, розвиваючи “поколіннєву” теорію еволюції прав людини, пропонує права і свободи людини в сфері інформаційних відносин відносити до третього покоління [12, с. 79-80], до якого належать права і свободи, що забезпечують якість життя, серед яких досить вагоме місце посідає свобода інформації.

В. Гайтан, досліджуючи місце інформаційних прав в системі прав людини, визначає інформаційні права як галузеві права, які все ще перебувають у процесі становлення, відтак пропонує віднести їх не до третього, а до четвертого покоління прав людини [13, с. 109].

На думку В. Вітіва, факторами, які дозволяють виділити інформаційні права людини саме в четверте покоління прав, є нова парадигма свободи інформації: розвиток та поширення інформаційних технологій, виникнення глобального інформаційного простору, перехід до нових форм соціально-економічного ладу; зміни в політичних процесах; необхідність забезпечення автономії дій та вибору правомірної поведінки особи на засадах рівності доступу до інформації, охорони від неповної, негативної інформації та охорони від поширення особистої інформації про особу тощо. Як складова четвертого покоління прав, інформаційні права людини обумовлені формуванням особливого інформаційно-орієнтованого сприйняття, нових цінностей на основі використання інформаційно-комунікаційних засобів та діяльності в єдиному інформаційному просторі [14, с. 25].

Л. Глухарьова взагалі відносить інформаційні права до п’ятого покоління прав людини, ранжуючи останні наступним чином: перший етап – зародження ідеї (із другої

половини V ст. до н.е.) і формування вчення про права людини (Нового часу), другий етап – позитивне закріплення прав людини як системного формування (із другої половини XVIII ст.), третій етап – соціалізація прав людини (на початку XX ст.), четвертий етап – інтернаціоналізація прав (із середини XX ст.), п’ятий етап – глобалізація прав людини (XX- XXI ст.) [15, с. 128].

Натомість Н. Бучковська вважає, що інформаційні права як право на збір, поширення, використання та збереження інформації, на основі яких виникають інформаційні відносини, є основоположними, природними за своєю суттю, необхідними для становлення і розвитку особистості, для належного функціонування держави [16]. Цей підхід ґрунтується на положеннях ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 року, за якими інформаційні права пов’язуються із свободою інформації та основними природними потребами у розвитку людини.

П. Сухорольський заперечує проти включення інформаційних прав до четвертого чи будь-якого іншого окремого покоління, обстоюючи позицію приналежності елементів інформаційних прав людини до усіх поколінь. За твердженням науковця, проблема полягає у відсутності в інформаційних правах цінностей, які б дозволяли переглянути систему поколінь прав людини [17, с. 21-22].

На нашу думку, специфіка інформації, яка має своїм змістом знання і забезпечує взаємодію суб’єктів не лише інформаційних, але й інших правовідносин, та власне інформаційна сутність права [1, с. 6] дозволяє вважати інформаційні права одночасно як елементом основоположних та похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього (четвертого або п’ятого) покоління еволюційного розвитку прав людини. Інформаційні права і свободи використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює їх виняткову значущість. Дійсно, як зазначає І. Діордіца, нині будь-які суспільні відносини проявляються через інформацію, інформаційну сферу, тож можна стверджувати, що інформаційні права і свободи є в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства [18, с. 117].

Інформаційні права й свободи як такі вперше були закріплені в Загальній декларації прав людини, затвердженій та проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, на рівні наступних статей:

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоурядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті;

Стаття 11.1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту;

Стаття 12. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань;

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів;

Стаття 27.1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є;

Стаття 30. Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації [19].

Конвенція Ради Європи про захист прав людини й основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 року) розбудовує положення, що закріплюють інформаційні права і свободи у ст. 10:

1. Кожна людина має право на свободу виражати свої думки. Це право включає свободу дотримуватися своєї думки й свободу одержувати й поширювати інформацію й ідеї без якого-небудь втручання з боку державних органів і незалежно від державних кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам здійснювати ліцензування радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, що накладає обов'язки й відповідальність, може бути сполучене з формальностями, умовами, обмеженнями або санкціями, які встановлені законом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, з метою запобігання безладу і злочинам, для охорони здоров'я й моральності, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або забезпечення авторитету й неупередженості правосуддя [20].

Притаманна конституційним правам, свободам та обов'язкам громадян внутрішня єдність та соціальна обумовленість за наявності різниці у конкретному змісті дає змогу характеризувати їх як систему. При цьому права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією України, як зазначено у ст. 22 Конституції, не є вичерпними, вони не можуть бути скасовані [21; 22, с. 11].

Права і свободи людини й громадянина в сфері інформаційних правовідносин та їх гарантії відображаються в національному інформаційному законодавстві України, яке складають Конституція України, Закони України “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації”, “Про захист персональних даних”, “Про державну таємницю” та інші закони й підзаконні нормативно-правові акти про окремі галузі, види, форми й засоби інформації, міжнародні договори і угоди, ратифіковані Україною, та принципи й норми міжнародного права. Зокрема, комплекс прав і свобод людини і громадянина, що визначають правовий статус людини і громадянина в сфері інформаційних відносин, міститься в Конституції України.

Зафіксовані в українській Конституції інформаційні права утворюють чітку і послідовну систему. Свобода думки, слова, масової інформації і право на доступ до інформації органів влади гарантують можливості громадян відповідно мати переконання і не піддаватися у зв'язку з цим дискримінації, висловлювати свої думки і робити їх відомими, відстоювати свої ідеї та впливати на їх облік владою, нарешті, контролювати владу [23, с. 22].

Так, ст. 34 Конституції визначає: “Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з

метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя” [21]. Згадане в цій статті право є активним за своїм змістом, оскільки являє собою певну міру поведінки і для його реалізації людині необхідно вдатися до активних дій. Це право людини може розумітися як можливість здійснювати будь-які дії щодо збирання, опрацювання, створення, зберігання та розповсюдження інформації у будь-якій формі, окрім випадків наявності прямих заборон з боку закону.

Право кожної людини на інформацію, тобто право вільно шукати, одержувати, передавати, робити й поширювати інформацію будь-яким законним способом, гарантується конституціями більшості держав. Це право логічно впливає із загальновизнаного принципу міжнародного права поваги до прав людини й її основоположних свобод.

Стосовно змісту права на інформацію в наукових колах існує декілька точок зору.

Окремі дослідники розглядають право на інформацію виключно в площині відкритості діяльності державних органів, розуміючи під цим правом можливість громадянина отримувати офіційну інформацію державних органів, якою останні володіють у зв'язку з реалізацією своїх повноважень [24, с. 91]. Інші вчені стверджують, що право на інформацію походить від свободи слова. У свою чергу, свобода слова – поняття багатопланове, яке має безліч форм прояву. Традиційно форми прояву свободи слова пов'язують з можливістю вільно висловлювати свою думку на зборах, мітингах, у творчості; у зверненнях, скаргах та пропозиціях, які направляються до органів державної влади, у формі голосування на виборах і референдумах; висловлювати її в пресі, по радіо і телебаченню тощо.

Разом із тим, існують й інші форми прояву свободи слова, які можна поділити на дві групи: перша з них пов'язана з правом отримання інформації (до неї належать: вільний доступ до інформації про діяльність державних органів, громадських об'єднань з різних питань суспільного життя; до документів і матеріалів, які стосуються особисто громадянина; вільне користування результатами творчої праці, глобальними інформаційними мережами тощо); друга група пов'язана з правом засновувати засоби масової інформації, володіти, користуватися і розпоряджатися ними, а також організувати технічне забезпечення виробництва і розповсюдження інформації, адже без доступу до інформації, без можливості організувати технічну ланку засобів масової інформації та комунікації свобода слова не зможе знайти своєї реалізації [25].

М. Муратов вважає, що право на інформацію охоплює право знати про створення і функціонування усіх конкретних інформаційних систем, що стосуються особистого життя громадянина, право надавати згоду на збирання інформації, що має особистий характер, право перевіряти достовірність такої інформації і спростовувати недостовірну інформацію, право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища тощо [26, с. 45].

Натомість Б. Гоголь зауважує, що такий широкий підхід до визначення змісту права на інформацію призводить до ототожнення понять “право на інформацію” та “інформаційні права особи”. Тож під правом на інформацію дослідник пропонує розуміти нормативно забезпечену можливість особи вільно збирати, зберігати, обробляти і поширювати інформацію у будь-який не заборонений законодавством спосіб, а складовими права на інформацію називає права збирати зберігати, поширювати та обробляти інформацію [27, с. 65].

Втім, “право на інформацію” та “інформаційні права” – поняття нетотожні. Поняття “інформаційні права та свободи людини і громадянина” є ширшим поняттям, оскільки охоплює не лише можливість “вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким способом, на свій вибір” або навіть “можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів”, а це усі права і свободи людини і громадянина, що мають інформаційний характер.

Фактично, передбачені ст. 34 Конституції України інформаційні права людини й громадянина складаються з права: вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Як зазначають О. Данильян і О. Дзьобань, такий склад інформаційних прав відрізняється від групи інформаційних прав, прийнятих на міжнародному рівні, що є цілком зрозумілим, адже інформаційні права повинні гарантувати реалізацію всього циклу інформаційної свободи людини. Наприклад, у Європі законодавство спрямоване в основному шляхом легітимізації сукупності двох інформаційних прав: отримання й розповсюдження інформації. Це пояснюється тим, що при отриманні інформації мається на увазі її пошук, при розповсюдженні – опрацювання інформації, у тому числі виробництво нової інформації на основі раніше отриманої. Натомість тоталітарне минуле України не дозволяє обмежуватися мінімальним набором інформаційних прав у Конституції, роблячи при цьому ставку на мораль, звичаї суспільства і правосвідомість [1, с. 8].

Дещо інший тип інформаційних прав передбачають норми ст. 31 та 32 Конституції України, які надають особі низку прав на здійснення певних дій: ознайомлення з відомостями про себе в органах публічної влади, звернення до суду з вимогою припинення незаконних дій з інформацією про себе або з такою інформацією, що завдає шкоди законним інтересам особи [21]. Водночас, слід зазначити, що положення згаданих статей спрямовані передусім на обмеження інформаційного втручання в приватні справи особи з боку держави і третіх осіб, і мають захисний характер щодо конкретних правових відносин в інформаційній сфері.

У сучасних умовах досягнення балансу між державною таємницею та правом громадськості знати у глобальному світі, зміненому зусиллями боротьби з тероризмом та поширенням цифрових технологій, забезпечується, зокрема, впровадженням на рівні національного законодавства Глобальних принципів з національної безпеки і свободи інформації (Цванські принципи) [28], котрі вказують, яка інформація, що перебуває у розпорядженні держави, може на законній підставі триматися в секреті, і яка інформація повинна бути розкрита. Головними ідеями Цванських принципів є наступні:

- інформація повинна триматися в таємниці, тільки якщо її розкриття потягне за собою реальні та визначені ризики заподіяння істотної шкоди законним інтересам національної безпеки (Принцип 3);
- інформація про серйозні порушення міжнародних прав людини і гуманітарного права повинна бути розкрита в будь-яких випадках (Принцип 10А);
- громадськість повинна мати доступ до інформації про програми стеження (Принцип 10Е);
- жодна посадова особа не повинна категорично звільнитися від вимог про розкриття інформації (Принцип 5);
- державні посадові особи, які діють в інтересах суспільства, викриваючи зловживання уряду, мають бути захищені від помсти (Принцип 40).

Не зважаючи на те, що мова в даному випадку йде про “свободу інформації”, фактично мається на увазі право особи на доступ до інформації.

Основні права і свободи в інформаційній сфері підкріплюються і в деякій мірі розширюються за рахунок інших гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, ст. 41 Конституції [21] визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та встановлює непорушність права приватної власності, що також гарантує реалізацію прав інтелектуальної власності щодо інформації та прав власності на інформаційні ресурси (хоча й не кожен результат інформаційної діяльності – продукт інтелектуальної, споглядальної, творчої, аналітичної роботи тощо – стає продукцією-об’єктом, що мають споживчу вартість і характеристики, що дозволяють використовувати його як товар, та, відповідно, об’єкт права власності) [29; 30, с. 10-12].

Існують також і інші суміжні права, які сприяють реалізації інформаційних прав та свобод людини і громадянина. Це, зокрема, право на петицію, на звернення до органів державної влади, свобода засобів масової інформації, право на отримання інформації про екологічну обстановку тощо. Наприклад, ст. 40 Конституції України визначає, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [20].

Варто звернути увагу також на те, що частина 2 ст. 57 Конституції України покладає на державу обов’язок доводити до відома населення закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов’язки громадян, а відповідно до змісту частини 3 згаданої статті, не доведені до відома населення такі нормативно-правові акти не є чинними [21].

Загалом Конституція України містить у собі більш як 20 правових норм, які безпосередньо чи опосередковано встановлюють інформаційні права та свободи людини і громадянина, або тією чи іншою мірою мають інформаційний характер [21], серед яких передусім положення ст. ст. 15, 31, 32, 34, 35, 41, 57, згадані вище:

- свобода від цензури (ст. 15 Конституції України).
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України);
- право на недоторканість особистого і сімейного життя (ст. 32 Конституції України);
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України);
- право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України);
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41 Конституції України)
- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України);
- право на повагу до гідності (ст. 28 Конституції України);
- право на свободу об’єднання (ст. 36 Конституції України);
- право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України);
- право на зібрання (ст. 39 Конституції України);
- право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40 Конституції України);
- свобода літературної, художньої, наукової творчості (ст. 54 Конституції України);
- право знати свої права та обов’язки (ст. 57 Конституції України) та інші [21].

Таким чином, інформаційні права органічно входять до структури інших прав і свобод людини й громадянина, які упорядковують інформаційні процеси [1, с. 9] і становлять цілісний екзистенційний феномен, який пізнається крізь призму їхніх системних властивостей, що проявляється у наявності праві свобод інформаційного характеру у різних сферах життєдіяльності суспільства [31]. Відповідно, можливо вести мову про інформаційні права і свободи людини та громадянина в екологічній сфері, економічній сфері, політичній сфері, управлінській сфері тощо, які “корелятивно поєднані і в своїй інтегративній сукупності становлять систему інформаційних прав і свобод” [18].

Тож в цілому інформаційні права і свободи людини і громадянина становлять досить розгалужену систему, адже національне законодавство України має значний масив нормативних актів, які прямо чи опосередковано регулюють інформаційні відносини в суспільстві, й торкаються питань прав і свобод особи [32].

При цьому, як слушно зазначає А. Марущак, перспективами розвитку нормативно-правового закріплення інформаційних прав громадян є закріплення права людини на інформаційну безпеку, зокрема в частині захищеності людини від неповноти, невчасності та невірогідності інформації, що використовується, від негативних інформаційних впливів [33, с. 26]. Наприклад, ст. 34 Конституції України може бути доповнена ч. 4 наступного змісту: “Кожен має право на захист від інформації, яка може зашкодити його здоров’ю та (або) розвитку. Перелік інформації, що завдає шкоди здоров’ю та (або) розвитку особистості, визначається законом” [21].

Крім того, аналіз наразі передбачених Конституцією України обмежень права на інформацію дозволяє констатувати, що конституційні норми України відповідають загальновизнаним міжнародним нормам, зокрема нормам Міжнародного пакту про цивільні й політичні права, Європейську Конвенцію про захист прав і основоположних свобод людини тощо [31], втім у переліку обмежень, закріплених у Конституції України й міжнародно-правових актах, використовуються поняття, що мають неоднозначне трактування. Так, передусім мова йде про поняття обмеження права на інформацію у зв’язку з необхідністю захисту інтересів національної безпеки. Зауважимо, що у концептуальному вітчизняному нормативно-правовому акті, який регулює суспільні відносини в сфері забезпечення національної безпеки України й визначає основні принципи державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх погроз у всіх сферах життєдіяльності, – у Законі України “Про основи національної безпеки України”. Таке поняття як “інтереси національної безпеки” не закріплюється та не вживається, водночас, вживається поняття “національні інтереси” [34]. Водночас, зміст поняття національної безпеки, а також перелік основних напрямків державної політики з питань національної безпеки, свідчать про те, що відповідне поняття, а відтак і поняття “інтереси національної безпеки” може тлумачитись розширювально. В. Липкан та Ю. Максименко з цього приводу слушно зазначають: “якщо проаналізувати дефініцію національних інтересів, національної безпеки, а також перелік пріоритетів національних інтересів, загроз національним інтересам і національній безпеці України, то можна зробити висновок, що винятки із правила, закріпленого п. 2 ст. 32 Конституції України, переважають над самим правилом” [35, с. 99].

Отже, у вітчизняному законодавстві необхідно чітко визначити випадки обмеження інформаційних прав і свобод людини й громадянина. Інакше конституційні норми, що закріплюють права й волі людини й громадянина, будуть носити винятково декларативний характер. Наприклад, це може бути реалізоване шляхом вдосконалення

формулювання положень ч. 3 ст. 34 Конституції України у частині запровадження чіткого критерію обмеження інформаційних прав і свобод (в тому числі принципів такого обмеження), адже Україна прагне вступу до Європейського Союзу, а згадану норму містять конституції практично усіх країн-учасників. Крім того, при розгляді оскаржень на обмеження інформаційних прав і свобод людини судді зможуть безпосередньо використовувати прецеденти Європейського суду з прав людини. Хоча відповідний критерій обмеження інформаційних прав людини в Основному Законі України наразі відсутній, він характеризує демократичність суспільного устрою. Подібний критерій є як в Конституції Сполучених Штатів Америки (“за наявності достатніх підстав”), так і в країнах Європейського Союзу, зокрема, в Німеччині “для захисту основ демократичного устрою”), Польщі, Чехії, Словаччині (“необхідність в демократичному суспільстві”) тощо [34, с. 37].

Потребують подальших досліджень питання права власності на інформацію, які з точки зору традиційного розуміння речового права, тобто права власності на майно, продовжує залишатися дискусійним, адже наразі в Україні галузева належність інформації як об'єкта права загалом, і як об'єкта права власності зокрема, визначена нечітко, а відсутність чіткого нормативного закріплення інформації в системі товарних відносин свідчить про те, що законодавство відстає від розвитку інформаційної економіки, оскільки на практиці інформація давно знаходиться в економічному обігу і є предметом цивільно-правових угод [37, с. 18]. Так, Закон України “Про інформацію” в останній редакції [38] не визначає цю інформацію об'єктом права власності, однак ст. 177 Цивільного кодексу України [39], яка визначає види об'єктів цивільних прав, відносить до останніх: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [30, с.12-14].

Висновки.

Процес розбудови в Україні демократичної правової держави безпосередньо пов'язаний з додержанням та належною реалізацією гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, у тому числі інформаційних. В умовах глобальної інформатизації гарантовані Конституцією України права вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір стають дедалі важливішим елементом існування демократичного суспільства.

Інформаційне право становить невід'ємну можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері з використанням визначеного законом механізму. Інформаційна свобода може бути визначена як невід'ємна можливість вчиняти дії або не вчиняти дії, яка забезпечує реалізацію інтересів особи в інформаційній сфері за відсутності законодавчих обмежень. Таким чином, конструкція “інформаційні права і свободи” має право на існування та використання у науковому дискурсі

Специфіка інформації, яка має своїм змістом знання і забезпечує взаємодію суб'єктів не лише інформаційних, але й інших правовідносин, та власне інформаційна сутність права дозволяє вважати інформаційні права одночасно як елементом основоположних та похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього покоління еволюційного розвитку прав людини. Інформаційні права і свободи використовуються людиною у всіх сферах її життя, на різних етапах, що підкреслює їх виняткову значущість.

Інформаційні права і свободи людини й громадянина – це гарантовані державою можливості особи задовольняти свої потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації, комунікаційні права, право на безпечне інформаційне середовище тощо. В умовах сучасної правової держави передбачені національним законодавством інформаційні права громадянина гуртуються на відповідних фундаментальних правах людини, які включають у себе, зокрема, на конституційному рівні.

Конституційне закріплення інформаційних прав і свобод людини і громадянина – крок уперед у розширенні інформаційних можливостей, а відтак – спроможностей особи у розвитку нових інформаційних відносин між людиною й державою. Разом з тим, належна реалізація інформаційних прав потребує відповідних гарантії, які складаються з умов, що забезпечують безперешкодне здійснення цих прав, та механізмів їх реалізації.

Гарантії прав і свобод людини у сфері інформації однаковою мірою можуть стосуватись і реалізації прав, що дають змогу людині бути повноправним суб'єктом інформаційних відносин, і тих, що захищають людину від неправомірного інформаційного втручання. Тож перспективним напрямком розвитку інституту інформаційних прав і свобод людини і громадянина в сучасних умовах є передусім закріплення в нормах Конституції України права на інформаційну безпеку, в т.ч. шляхом забезпечення безпечного інформаційного середовища та захищеності людини від неповноти, невчасності та недостовірності інформації, шкідливих інформаційних впливів.

Використана література

1. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. – 2017. – № 1 (32). – С. 5-15.
2. Гладківська О.В. Відображення ключових понять основоположних прав і свобод людини в законодавчих актах України в інформаційній сфері // Правова інформатика. – № 1(37)/2013. – С. 30-38.
3. Бадальянц Ю.С. Права человека : учебное пособие / Ю. Бадальянц, Д. Ягофаров. – Москва-Рязань : Издательство “Поверенный”, 2006. – 519 с.
4. Емельянов Б.М., Правкин С.А.. Теория государства и права : конспект лекций ; сост. Б.М. Емельянов, С.А. Правкин. – (Московский институт экономики, менеджмента и права. – М., 2004. – 436 с.
5. Общая теория государства и права : академический курс : в 2 т. ; отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М., 1998. – 640 с.
6. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
7. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко. – Харків : Право, 2009. – 572 с.
8. Лукашева Е.А. Права человека / Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 560 с.
9. Ладиченко В.В. Права і свободи людини : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Ладиченко, Ю. Крегул та ін. – (Київський національний торговельно-економічний ун-т). – К. : Книга, 2004. – 288 с.
10. Улыбина Т. Понятие и классификация субъективных прав и свобод и способы их ограничения // Право и жизнь. – 2006. – № 99 (9). – С. 36-40.
11. Ладиченко В.В. Правова автономія особи – неодмінна умова самореалізації індивіда в громадянському суспільстві // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 10-15.
12. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / [В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков]. – К. : Знання, 2007. – 467с.

13. Гайтан В.В. Місце інформаційних прав у системі прав людини : зб. наук. пр. “Актуальні проблеми держави і права” ; редкол. С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін. – (МОНмолодьспорт України, НУ “ОЮА”). – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 68. – С. 103-109.

14. Вітів В. Інформаційні права як складова четвертого покоління прав людини // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України : Конституційне та муніципальне право. – 6/2016. – С.22-26.

15. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л.И. Глухарева. – М. : Юристь, 2003. – 304 с.

16. Бучковская Н.В. Информационные права человека : вопросы общей теории. – Режим доступу : [//www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351](http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1201351). – Дата звернення 18.03.2018.

17. Сухорольський П.М. Проблеми забезпечення та розвитку прав людини в умовах інформаційного суспільства // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 1. – С. 18-23.

18. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини і громадянина // Підприємництво, господарство і право. – № 7/2016. – С. 116-122.

19. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Дата звернення 20.03.2018.

20. Про захист прав людини й основоположних свобод : Конвенція Ради Європи, м. Рим, 4 листопада 1950 року. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Дата звернення 20.03.2018.

21. Конституція України : Закон України від 28.06.96 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. – Дата звернення 13.03.2018.

22. Погорілко В.Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Погорілко, В. Головченко, М. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.

23. Настюк В.Я., Белєвцева В.В. Правовий захист інформаційних прав і свобод людини в Україні : проблеми та перспективи // Інформація і право. – № 2(14)/2015. – С. 20-25.

24. Швердяев О.Н. Право на информацию : к вопросу о конституционно-правовой сущности // Право и политика. – 2001. – № 10. – С. 91-100.

25. Войтович П. Інформаційні права людини в міжнародному праві та в законодавстві України. – Режим доступу : <http://stactionline.org.ua/pravo/76/12528-informacijni-prava-lyudini-v-mizhnarodnomu-pravi-ta-v-zakonodavstvi-ukraini.html>. – Дата звернення 20.03.2018.

26. Муратов М.Я. Право на свободу слова : история и современность : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / М.Я. Муратов. – М., 2002. – 177 с.

27. Гоголь Б. Зміст права на інформацію // Юридична Україна. – 2008. – № 5. – С. 64-67.

28. The Global Principles on National Security and the Right to Information (The Tshwane Principles): [Online tool]. – Available at : <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/global-principles-national-security-and-freedom-information-tshwane-principles> (Accessed 14.03.2018).

29. Бачило И.Л. Право собственности на информационные ресурсы. – Режим доступу : http://www.vuzlib.ru/articles/9344-%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D1%8B/1.html. – Дата звернення 20.03.2018.

30. Брижко В.М. Інформаційний продукт як об’єкт права власності // Інформація і право. – № 4(23)/2017. – С. 5-15.

31. Собкив Я.М. Информационные права и свободы человека и гражданина : особенности украинского нормативно-правового регулирования. – Режим доступу : goal-int.org/informacionnye-prava-i-svobody-cheloveka-i-grazhdanina-osobennosti-ukrainskogo-normativno-pravovogo-regulirovaniya. – Дата звернення 20.03.2018.

32. Шапіро В.С. Права і свободи людини в галузі інформаційного права. – Режим доступу : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/13614/1/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D0%B8%>

D1%80%D0%BE%20%D0%92.%D0%A1.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%B8%20%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%8B%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.doc. – Дата звернення 21.03.2018.

33. Марущак А.І. Визначення поняття “інформаційні права людини” // Інформація і право. – № 2(2)/2011 – С.21-26.

34. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.03 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. – Дата звернення 21.03.2018.

35. Ліпкан В.А., Максименко Ю.Є. Права і свободи людини та громадянина в інформаційній сфері в умовах проведення конституційної реформи в Україні : матеріали “круглого столу”, присвяченого 15-й річниці прийняття Конституції України [“Конституція України : зміни чи нова редакція”], спец. вип., 24 черв. 2011 р. ; редкол. В.В. Коваленко (голов. ред.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 196 с.

36. Полетіло К.С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах Франції // Вісник Академії адвокатури. – № 3(19)/2010. – С. 33-38.

37. Яременко О.І. Інформація як об’єкт права власності в Україні // Правова інформатика. – № 4(20)/ 008. – С. 15-19.

38. Про інформацію : Закон України від 2.10.92 р. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Дата звернення 21.03.2018.

39. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.03 р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – Дата звернення 21.03.2018.

~~~~~ * * * ~~~~~